वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

ब्रह्मसूत्राणि

गणेश हेगडे[१]

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु चरमपरमश्च मोक्षाख्यः पुरुषार्थः वेदान्तैकगम्यः इति वेदान्तिनां सर्वसम्मतं मतम्। **'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'**[२] इति श्रुतेः। तर्हि वेदन्तो नाम किमिति जिज्ञासायां **'वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च'**[३] इति विज्ञायते। वेदानाम् अन्तः वेदान्तः - उपनिषदित्यर्थः। वेदान्तशब्दे श्रूयमाणः अन्तः शब्दः न हि ध्वंसवाचकः। **'तत्तु समन्वयात्'**[४] इत्यादिब्रह्मसूत्रविरोधापत्तेश्च। समन्वयाधिकरणे सर्वेषां वेदान्तवाक्यानाम् अद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यप्रदर्शनात्। अतोऽन्तश्शब्देन 'परमं तात्पर्यम्' 'निर्णयो' वा इत्यर्थः ग्राह्यः। वेदानां परमं तात्पर्यं ये बोधयन्ति ते वेदान्ताः इत्यर्थः सर्वसम्मतम्। उपनिषत्प्रमाणमित्यत्र 'उप' 'नि' उपसर्गपूर्वक-'षद्लृँ'-धातोः कर्तरि 'क्विप्' प्रत्यये उपनिषच्छब्दः निष्पद्यते। 'षद्लृँविशरणगत्यवसादनेषु' इति पाणिनीयानुशासनम्। विशरणार्थकत्वेन अविद्याकामकर्मादिसंसारबीजं निःशेषतया नाशयतीति उपनिषत्। **'निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते'** इति श्रुतेः। गत्यर्थयोगो यथा – मुमुक्षून् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन उपनिषदित्युच्यते। तथा च श्रुतिः **'ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः'** इति। अवसादनार्थो यथा - अवसादनं नाम शिथिलीकरणम्। प्राणिनां जन्ममरणचक्रं शिथिलीकरोति इति उपनिषत्। शारीरकसूत्रादीनि च इत्यत्र शरीरे भवः शारीरः स्वार्थे कप्रत्यये कृते शारीरकशब्दः सिद्ध्यति। तत्सम्बन्धिसूत्राणि शारीरकसूत्राणि। शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारः क्रियत इति ब्रह्मसूत्राणीत्युच्यन्ते।

सूत्रप्रस्थानत्वेन ब्रह्मसूत्राणि :

ब्रह्मसूत्राणि सूत्रप्रस्थानमिति व्यवह्रियन्ते। सूत्रलक्षणं यथाहुः शास्त्रविदः -

'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥' इति

---

[१] *अनुसन्धाता, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, Address- B6/2206, Panchsheel Greens 2, Greater Noida West, Gautam Buddha Nagar, U. P. - 201318, Email - ganeshamchi@gmail.com, Mo.- 9480718779*

[२] *कठोपनिषद् १/२/१५*

[३] *वेदान्तसारः*

[४] *ब्रह्मसूत्रम् १/१/४*

अन्यच्च,

'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥' इति

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं निर्गुणं निर्विकारं सर्वज्ञम् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अध्यक्षादिप्रमाणागोचरम् अनाद्यपौरुषेयस्वतःप्रमाणभूतश्रुत्यैकप्रमाणगोचरम्। श्रुतिश्च मन्दमतीनां दुर्बोधा। श्रुतिदर्शित-मार्गोऽपि विविधदार्शनिकैः कलुषितः। अतः श्रुतितात्पर्यनिर्णये भ्रान्तानामुपकाराय भगवान् बादरायणः श्रुत्यर्थं न्यायेन निर्णेतुं ब्रह्मसूत्राणि रचयामास। अत्र अशेषवेदान्तवाक्यानाम् अद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः। अत एव **"वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्"** इति भाष्यकारैः शङ्कराचार्यैः तृतीयसूत्रव्याख्यानावसरे प्रणीतम्। **'ब्रह्मसूत्राणि' 'शारीरकसूत्राणि' 'ब्रह्ममीमांसासूत्राणि' 'उत्तरमीमांसासूत्राणि'** इति नामान्तराणि।

सूत्रकारस्य परिचयः –

सूत्राणां रचयिता भगवान् बादरायणः। **'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्'**[५] **'भावं तु बादरायणो अस्ति हि'**[६] **'पूर्वं तु बादरायणो हेतु व्यपदेशात्'**[७]**'पुरुषार्थो अतः शब्दादिति बादरायणः'**[८]**'अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः'**[९] **'अधिगोप देशात्तु बादरायणस्यैवं दर्शनात्'**[१०] **'अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः'**[११] **'एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः'**[१२] **'द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः'**[१३] इत्यादिसूत्रेषु प्रथमपुरुषे बादरायणस्य नाम निर्देशात् अयमेव सूत्रकारो न वेति संशयो भवितुमर्हति। **'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः'**[१४] इति पाणिनीयसूत्रात् ब्रह्मसूत्राणां भिक्षुसूत्राणीत्यप्यपरं नाम। भगवान् व्यासः अस्य ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य कर्ता इति पाणिनिना सूच्यते। महाभारतविष्णुपुराणभागवतादिषु जैमिनिः व्यासस्य शिष्य इत्युल्लेखो लभ्यते। किन्तु बादरायणः स्वसूत्रेषु जैमिनिम् अथ जैमिनिः स्वरचितसूत्रेषु बादरायणं सूचितत्वात् बादरायणो न व्यासः इत्याक्षेपो दृष्यते। यतो हि गुरुः पूर्वपक्षस्य अथवा उत्तरपक्षस्य मण्डनार्थं शिष्यस्य नामोल्लेखनं कृतमिति कुत्रापि न दरीदृश्यते। तथापि नैके

---

[५] *ब्रह्मसूत्रम् १/३/२६*
[६] *ब्रह्मसूत्रम् १/३/३३*
[७] *ब्रह्मसूत्रम् ३/२/४१*
[८] *ब्रह्मसूत्रम् ३/४/१*
[९] *ब्रह्मसूत्रम् ३/४/१९*
[१०] *ब्रह्मसूत्रम् ३/४/८*
[११] *ब्रह्मसूत्रम् ४/३/१५*
[१२] *ब्रह्मसूत्रम् ४/४/७*
[१३] *ब्रह्मसूत्रम् ४/४/१२*
[१४] *अष्टाध्यायी४/३/११०*

टीकाकाराः अत्र असामञ्जस्यं न प्रदर्शयन्ति। शङ्करभगवत्पादाः तृतीयोध्यायस्य तृतीयपादस्य द्वात्रिंशत्तमसूत्रस्य व्याख्यानावसरे **'कलिद्वापरयुगयोः सन्धिकाले भगवतो विष्णोराज्ञया अपान्तरतमस् इत्ययं वेदाचार्यः पुरातनश्च ऋषिः कृष्णद्वैपायनरूपेण जन्म लेभे इति स्मर्यते'** इत्यवदन्। अत्र बादरायणस्य नामैव नास्ति। पुनश्च श्रीशङ्कराचार्याः भाष्ये व्यासं सूत्रकारमिति अनुक्त्वैव उदाहृतवन्तः। अतः विण्डिष्मन्, टेलांग् इत्यादयः पाश्चात्यविद्वांसः श्रीशङ्करदृष्टौ व्यासबादरायणौ भिन्नाविति अभिप्रायं प्रकटीकुर्वन्ति। शङ्करभगवत्पादैः सूत्रभाष्ये बादरायण एव व्यास इति साक्षात् नोक्तं चेदपि शाङ्करभाष्यव्याख्याकाराः रामानुजाचार्यप्रभृतिसूत्रभाष्यकाराश्च व्यासबादरायणयोः अभेदमङ्गी-कुर्वन्ति।

सूत्राणां रचनाकालः –

ब्रह्मसूत्रेषु सांख्यवैशेषिकपाशुपतबौद्धजैनादिमतानामुल्लेखदर्शनात् महावीरबुद्धाद्यपेक्षया प्राचीनत्वं ब्रह्मसूत्राणामनुमातुं शक्यम्। **'अपि च स्मर्यते'**[१५] **'स्मरन्ति च'**[१६] इति सूत्रद्वयमपि भगवद्गीतायाः श्लोकान् एव स्मरन्तीति त्रयोप्याचार्याः कथयन्ति। क्रि.श. २०० तः परं भवेदिति **'कीत्'** महाशयः अभिप्रेति। सूत्राणां सूत्रकाराणां कालः क्रि.पू ३०० स्यादिति नैके भारतीयाः विद्वांसः मन्वते।

सूत्राणां विषयः -

ब्रह्मसूत्राणि चतुर्षु अध्यायेषु विभक्तानि। प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। प्रतिपादम् अधिकरणानि वर्तन्ते। अधिकरणलक्षणं यथा -

'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।
प्रयोजनं सङ्गतिश्च शास्त्रेऽधिकरणं मतम्'। इति।

शाङ्करमते चतुर्षु अध्यायेषु प्रथमः **समन्वयाध्यायः।** प्रथमपादे ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वं प्रतिज्ञाय लक्षणप्रमाणाभ्यां च तन्निरूप्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गैः आकाशादिशब्दानां तस्मिन् समन्वयः प्रदर्श्यते। द्वितीये रूपादिपदबहुलानां प्रायेण अस्पष्टब्रह्मलिङ्गसविशेषवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यते। तृतीयचरणे यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां ब्रह्मसमन्वयः प्रतिपाद्यते। ईक्षत्यधिकरणे सूत्रितं प्रधानाशब्दत्वं ब्रह्मसमन्वयदार्ढ्याय प्रपञ्चयितुं चतुर्थपादारम्भः।

द्वितीयः **अविरोधाध्यायः**। प्रथमपादे प्रथमाध्यायदर्शितसमन्वयस्य सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिः विरोधपरिहारः क्रियते। द्वितीयपादे सांख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय प्रपञ्च्यते। तृतीये प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च आकाशादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः कथ्यते। चतुर्थे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोधः प्रतिपाद्यते।

---

[१५] *ब्रह्मसूत्रम् २/३/४५*

[१६] *ब्रह्मसूत्रम् ४/१/१०*

तृतीयः **साधनाध्यायः**। प्रथमपादे जीवस्य संसारगतिप्रकारः वैराग्यसिध्यर्थमुच्यते। द्वितीयपादे संसाराद्विरक्तस्य मुमुक्षोः मोक्षहेत्वपरोक्षवाक्यार्थज्ञानसाधनलक्ष्यपदार्थज्ञानाय जीवस्य स्वप्नाद्यवस्थान्तराणि ब्रह्मस्वरूपं च प्रतिपाद्यते। तृतीयपादे निर्गुणब्रह्मवाक्यस्यापुनरुक्तपदोपसंहाराय मन्दमतीनां सगुणोपासनैक्यरुप्याय च सर्वशाखासु विद्या भिन्नाऽभिन्ना वा गुणोपसंहारो न वेति विचार्यते। चतुर्थपादे सम्यग्दर्शनोपायाः संन्यासादयः, मुक्तिरूपफलस्य स्वर्गवत्तारतम्यनियमाभावः इत्येवंजातीयकविषयाः प्रतिपाद्यन्ते।

चतुर्थः **फलाध्यायः।** प्रथमपादे जीवन्मुक्तिनिरूपणमुपलभ्यते। द्वितीये उत्क्रान्तिगतिनिरूपणं वर्तते। तृतीये सगुणविद्यावतः मृतस्य उत्तरमार्गाभिधानं निरूपितम्। चतुर्थपादे ब्रह्मप्राप्ति - ब्रह्मलोकस्थितिनिरूपणं वर्तते।

सूत्रेषु विद्यमानं दर्शनम् –

उपनिषत्तत्त्वविवरणार्थमागतानि ब्रह्मसूत्राणि कदाचित् उपनिषदोऽपि रहस्यतराणि प्रतीयन्ते। तथापि असन्दिग्धसूत्राणामाधारेण बादरायणदर्शनमित्थमवलोकयितुं शक्नुमः।

१. प्रमाणानि – बादरायणः वेदस्य नित्यत्वं मन्यते।**'ब्रह्मस्वरूपावगमे शास्त्रमेव प्रमाणम्'**[१७]। **'तर्कस्य अप्रतिष्ठितत्वात् आगमगम्ये विषये तर्कमात्राश्रयणं न साधु'**[१८]। सूत्रकारः **प्रत्यक्षानुमानप्रमाण**मङ्गीकरोति[१९]। श्रुतिरेव प्रत्यक्षम्, अस्याः अन्यप्रमाणापेक्षाभावात्। स्मृतिश्चानुमानम्। स्मृतिनिरूपणे श्रुतेरपेक्षासम्भवात्। मनुस्मृतिभगवद्गीतामहाभारतानि स्मृतयः। एतैरतिरिक्तमन्यप्रमाणं नाङ्गीकरोति सूत्रकारः इति विज्ञायते।

२. परब्रह्म – प्रथमेषु त्रिषु सूत्रेषु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञम् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म चर्चितमस्ति। प्रथमं तावत् भगवान् बादरायणः शारीरकमीमांसाशास्त्रमारभमाणः वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थानि सूत्राणि प्रणयन् मुमुक्षुलोकमुद्दिश्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यात्मदर्शनमनूद्य 'श्रोतव्यः' इति श्रवणविधायकं वाक्यं मनसि निधाय इदं सूत्रं व्यरीरचत् **'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'**[२०] इति। सूत्रमिदम् अथ अतः ब्रह्मजिज्ञासा इति पदत्रयात्मकम्। सूत्रस्यास्य अनुवादकत्वपरिहाराय 'कर्तव्या' इति विधायकं पदम् अध्याह्रियते। अस्मिन् सूत्रे श्रूयमाणः अथशब्दस्य कोऽर्थः इति जिज्ञासायाम् – **'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्येष्वथो अथ'** इति कोशात्, अथशब्दस्य अनेकेष्वर्थेषु सत्स्वपि मङ्गलारम्भानन्तर्यरूपाः त्रयः अर्थाः प्रसक्ताः। तत्र ब्रह्मजिज्ञासायाः अनधिकार्यत्वात् अथशब्दार्थः नारम्भः। नापि मङ्गलार्थः। शङ्खवीणादिध्वनिवत् अर्थान्तरे

---

[१७] *ब्रह्मसूत्रम् १/१/३*

[१८] *ब्रह्मसूत्रम् २/१/११*

[१९] *ब्रह्मसूत्रम् १/३/२८*

[२०] *ब्रह्मसूत्रम् १/१/१*

प्रयुक्तः अथशब्दः श्रवणमात्रेण मङ्गलं जनयतीति मङ्गलरूपः अर्थः वाक्यार्थे न समन्वेति। अतः आनन्तर्यमेव अथशब्दार्थः। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरुभयोरपि वेदैकवेद्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामिव अत्रापि समानम्। धर्मजिज्ञासोत्तरं कर्मज्ञानं सम्पाद्य ततो ब्रह्मजिज्ञासा इत्येतदयुक्तम्। जन्मान्तरकृतकर्मप्रयुक्तचित्तशुद्धिं सम्प्राप्तस्य अधीतवेदान्तस्य धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासा उत्पद्येत। अतः अथशब्दार्थः न कर्मावबोधानन्तर्यम्। नापि अथशब्दः 'हृदयस्याग्रे अवद्यति। अथ जिह्वायाः। अथ वक्षसः' इत्यादाविव क्रमज्ञानार्थः। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः अङ्गाङ्गिभावस्य अधिकृताधिकारस्य वा अभावेन एककर्तृकत्वाभावत्। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलतः विषयतः प्रमाणतश्च भिन्नत्वादपि तयोः क्रमः न विवक्षितः। तस्मात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासायाः यत्कारणमिति निश्चीयते तदानन्तर्यम् अथशब्दार्थः। तच्च कारणं नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पत्तिः। यथोक्तं भाष्ये – 'तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये' इति।

एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्यानन्तर्यम् अथशब्दार्थः इति सिद्धे 'ब्रह्मैव नित्यं वस्तु तदन्यत्सर्वमनित्यम्' इति विवेको न जायते 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य याजिनः सुकृतम्' इत्यादिश्रुतौ कर्मफलादीनामपि नित्यत्वश्रवणात् इत्याक्षेपस्य समाधानार्थत्वेन अतः शब्दः प्रयुक्तः। यस्मात् **'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते'**[२१] इति 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इति न्यायोपेतश्रुतिः कर्मफलादीनामनित्यत्वं दर्शयति अकृतकः ब्रह्मभावः मोक्षः इत्यर्थे **'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'**[२२] इत्यादिश्रुतिः ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य नित्यत्वं श्रावयति। तस्मात् इति अतः शब्दः साधनचतुष्टयसम्पत्तिं दृढयति।

'बृहि वृद्धौ' इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नः ब्रह्मशब्दः बृहत्वे सङ्कोचकाभावात् देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं निरतिशयं बृहत्वं वदति। तस्य च ब्रह्मशब्दस्य **'जन्माद्यस्य यतः'**[२३] इत्यग्रिमसूत्रबलात् ब्राह्मणत्वादिजातिरूपः अर्थः न गृह्यते। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा इति '**कर्तृकर्मणोः कृति**'[२४] इति सूत्रविहिता कर्मणि षष्ठी जिज्ञासाया विषयो ब्रह्म इति ज्ञापयति। यद्यपि **'षष्ठी शेषे'**[२५] इति विहितायाः षष्ठ्याः सम्बन्धार्थत्वेन सकर्मकक्रियासन्निधानात् सः सम्बन्धः कर्मत्वे पर्यवस्यति। तथापि साक्षादेव कर्मत्वे लभ्यमाने अशाब्दं कर्मत्वं न कल्पनीयम्। प्रधानस्य ब्रह्मणो ग्रहणेनैव तदाश्रिताशेषविचाराः प्रतिज्ञाता भवन्तीति कर्मणि षष्ठी इत्येव युक्तः पक्षः। तथा सति **'तद्विजिज्ञासस्व''तद्ब्रह्म'**[२६] इति सक्षात्

---

[२१] *छान्दोग्योपनिषत्८/१/६*

[२२] *तैत्तिरीयोपनिषत् २/१*

[२३] *ब्रह्मसूत्रम् १/१/२*

[२४] *अष्टाध्यायी २/३/६५*

[२५] *अष्टाध्यायी २/३/५०*

[२६] *तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१*

श्रुत्युक्तं ब्रह्मणः जिज्ञासाकर्मत्वमनुगतं भवति। जिज्ञासापदे प्रकृतिभूतस्य ज्ञाधातोः अवगतिपर्यन्तं ज्ञानमित्यर्थः। तस्यैव ज्ञानस्य अविद्यानवर्तकत्वेन पुरुषार्थे पर्यवसानात् युक्तं तस्य इच्छाविषयत्वम्।

अत्रैवमाक्षेपः – जिज्ञास्यं ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेति। यदि प्रसिद्धं तर्हि ज्ञातत्वान्न पुनर्जिज्ञासितव्यम्। यद्यप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम्। तत्र समाधानम् - जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं ब्रह्म लोके अहम्प्रत्ययविषयत्वेन अर्थादात्मत्वेन ज्ञातमेव। यथोक्तं भाष्ये – **'सर्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति। न नाहमस्मि इति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् तर्हि सर्वो लोकः नाहमस्मीति प्रतीयात्'** इति। तथापि आत्मस्वरूपविषये दार्शनिकानां बहुधा विप्रतिपत्तिदर्शनात् सर्वात्मभूतं निर्विशेषं निष्प्रपञ्चम् अद्वैतं ब्रह्म इत्यर्थस्य अनिश्चितत्वात् तदर्थं युक्ता ब्रह्मजिज्ञासा। तथा च वेदान्तवाक्यविचाररूपायाः ब्रह्मजिज्ञासायाः ब्रह्मावगतौ पर्यवसानेन निःश्रेयसहेतुत्वाद् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या॥ पुनः तद्ब्रह्म जगज्जन्मस्थितिलयकारणम्। **'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्म'**[२७] इत्यादि श्रुतेः। तद्ब्रह्म अभिन्ननिमित्तोपादानकारणमस्ति। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिश्रुत्यनुसारं ब्रह्मैव जगत्कारणमिति ज्ञायते। तत्रापि यदि ब्रह्म निमित्तकारणमात्रं स्यात् तर्हि निमित्तकारणस्य कार्यबहिर्भूतत्वेन ब्रह्मप्रपञ्चयोः भेदापत्त्या 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुत्युक्तमद्वितीयत्वं ब्रह्मणो न सिद्ध्येत्। अतः अद्वितीयत्वाद् ब्रह्मैव प्रपञ्चस्योपादनमद्वितीयत्वादेव निमित्तमपीत्यद्वैतपर्यवसायिन्या श्रुत्या निश्चीयते। निमित्तं च तदुपादानं च निमित्तोपादानम्। अभिन्नं च तन्निमित्तोपादानं चेति पुनः कर्मधारयः। आद्यकर्मधारयादेव निमित्तोपादानयोरभेदे सिद्धे पुनरभिन्नपदं कर्मधारयावगतः अभेदः ऐक्यलक्षण एव न तु नीलोत्पलादौ गुणगुणिनोरिव तादात्म्यरूपः इति ज्ञापनार्थम्।

इममर्थं वक्तुकामः सूत्रकारः **'जन्माद्यस्य यतः'**[२८] इति ब्रह्मणः जगत्कारणत्वमुक्त्वा पुनः **'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्'**[२९] इति सूत्रयामास। तदर्थस्तु छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् कार्यस्योपादानादनन्यत्वेन उपादानकारणज्ञानेन तद्विकाराणां सर्वेषां ज्ञानसम्भवात् वाचारम्भणश्रुतौ चोपन्यस्तस्य दृष्टान्तस्यापि उपादानविषयत्वात् ब्रह्मणः जगदुपादानत्वमेव प्रत्याय्यत इति। एवमेव 'यतो वा' इत्यादिश्रुतौ 'यतः' इति ब्रह्मणः जायमानानां विकाराणामुपादानत्वेन **'जनिकर्तुः प्रकृतिः'**[३०] इत्युपादानसंज्ञा ततः पञ्चमीति पाणिनीयस्मृत्यापि ज्ञायते। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यत्रापि उपादाने पञ्चमी 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति वाक्यशेषे 'मृद्घटोभवत्' इत्यादाविव प्रकृतिविकारभावे सामानाधिकरण्यात्। 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति बहुभवनाभिध्यानस्य प्रत्यगात्मविषयत्वात्

---

[२७] *तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१*

[२८] *ब्रह्मसूत्रम् १/१/२*

[२९] *ब्रह्मसूत्रम् १/२/३५*

[३०] *अष्टाध्यायी १/४/३०*

'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इत्याकाशशब्दिताद् ब्रह्मणः साक्षात् सृष्टिप्रलययोराम्नानात् 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति सृष्टिप्रक्रियायां कर्तुरेव कर्मत्वश्रवणात् 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति ब्रह्मणि उपादानकारणार्थकयोनिशब्दप्रयोगाच्च ब्रह्मैव जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानमित्यव-गम्यते। अत्र केचित् विप्रतिपद्येत –'स ईक्षाञ्चक्रे' इति ब्रह्मण ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् तथाविधकर्तृणां राजादीनां लोके उपादानत्वाभावात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मविलक्षणत्वाच्च न ब्रह्म उपादानमिति। अस्य समाधानम् – 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इत्याद्यधिकरणेषु **'दृश्यते तु'**[३१] इत्यादिसूत्रैः भाष्ये च प्रदत्तम्। वस्तुतः प्रकृत्यधिकरणभाष्ये कथितम् – 'न लोकवदिह भवितव्यम्। न ह्ययमनुमानगम्योर्थः। शब्दगम्यत्वात्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम्' इति। तस्मादागमैकसमधिगम्ये ब्रह्मणि तर्काणामप्रवेशादागमानुसारं ब्रह्म अभिन्ननिमत्तोपादानमिति ज्ञेयम्॥अयमेवार्थं दृढयितुं तृतीयं सूत्रमिदमारब्ध्म् – **'शास्त्रयोनित्वात्'**[३२] इति। अत्रैवं संगतिः – चेतनसृष्टेः ज्ञानपूर्वकत्वात् जन्मादिसूत्रेण जगत्कारत्वोक्त्या ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वम् अर्थात् सूत्रितम्। यथा – 'ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणत्वात् यो यत्कर्ता सः तज्ज्ञः' इति। इदमार्थिकं सर्वज्ञत्वं प्रधानादिकारणान्तरनिरासाय वेदकर्तृत्वेन हेतुना शास्त्रयोनित्वाधिकरणे दृढीयते इति पूर्वोत्तराधिकरणयोः एकविषयत्वं संगतिः। यद्वा वेदस्य नित्यत्वेन उत्पत्त्यसम्भवात् ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपसंगत्या अस्याधिकरणस्योपस्थितिः।

तथा च – **'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरसः'**[३३] इति वाक्यं विषयः। तत् किं वेदकारणत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति न वेति सन्देहः। तत्र ब्रह्मणः वेदकर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वापातात् यथा पौरुषेयग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः तद्वत् वेदस्यापि प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन पूर्वतन्त्रोक्तस्य निरपेक्षप्रामण्यस्य भङ्गप्रसङ्गः। अतः प्रागुक्तं वाक्यं ब्रह्मणः वेदकर्तृत्वं न साधयतीति पूर्वपक्षः। अत्रायं सिद्धान्तः – **'शास्त्रयोनित्वात्'**[३४] इति। अस्यार्थः – 'महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म' इति भाष्ये दर्शितः। एतेन सर्वज्ञकल्पस्य वेदस्य कारणत्वात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रगेव सिद्ध्यतीत्युक्तं भवति। तद्यथा – 'यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तपुरुषात् सम्भवति सः ततः शास्त्रादधिकार्थविज्ञानः' इति लोके प्रसिद्धम्। यथा शब्दसाधुत्वरूपाल्पार्थप्रतिपादक-व्याकरणशास्त्रस्य प्रणेता पाणिनिः तस्मात् शास्त्राद् अधिकमेवार्थं जानाति। यदि अल्पार्थमपि शास्त्रम् अधिकार्थज्ञात् पुरुषात् सम्भवति तदा अनेकशाखादिविशेषणोपेतः सर्वार्थप्रकाशकः वेदः पुरुषनिःश्वासवत् अप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भूतः किमु वक्तव्यं तस्य पुरुषविशेषस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च। ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं तु द्वेधा सम्भवतीति व्याख्यनेषु

---

[३१] ब्रह्मसूत्रम् २/१/६

[३२] ब्रह्मसूत्रम् १/१/३

[३३] बृहदारण्यकम् २/४/१०

[३४] ब्रह्मसूत्रम् १/१/३

दर्शितम्। ब्रह्मणः स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वात् सर्वगतत्वाच्च स्वसंसृष्टसर्वार्थप्रकाशकत्वं सर्वज्ञत्वमिति एकः पक्षः। स्वोपाधिभूतमायावृत्तिरूपज्ञानवत्वमिति द्वितीयः।

सूत्रे योनिशब्दः कर्तृत्वमुपादानत्वं चेति द्विविधं कारणत्वं वक्ति। तत्र कर्तृत्वार्थपक्षे इदमनुमानमुक्तं भवति – 'वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यः प्रमाणवाक्यत्वात्' इति। उपादानत्वपक्षे वेदे सर्वार्थप्रकाशकत्वशक्तेः सद्भावात् वेदोपादाने ब्रह्मण्यपि सा सम्भवत्येवेति अयमनुमानप्रयोगो ज्ञातव्यः 'वेदगता सर्वार्थप्रकाशनशक्तिः तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका प्रकाशनशक्तित्वात् प्रदीपशक्तिवत्' इति। एवं ब्रह्मणः वेदकारणत्वमात्रेण वेदस्य पौरुषेयत्वं तु नापद्यते। पुरुषेण प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वमेव पौरुषेयत्वम्। ईश्वरस्तु स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं विचित्रत्रिगुणमायासहायः अनावृतानन्तरूप-प्रकाशचिन्मात्रः अस्मिन्नपि कल्पे हिरण्यगर्भादिषु आविर्भावयति। अतः वेदस्य प्रमाणान्तरप्राप्तज्ञान-पूर्वकरचितत्वाभावात् वेदः अपौरुषेय एव। न चैवमपि वेदस्यानित्यत्वापत्तिः इष्टापत्तेः। न ह्यद्वैतवादिनां ब्रह्मभिन्नस्य कस्यचिदपि नित्यत्वमिष्यते।

वस्तुतः वेदनित्यत्ववादिभिरपि वाक्यसमुदायरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमुपपादयितुमशक्यम्। तदेवमाख्यातं भामतीकारैः – 'येऽपि तावत् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनाम-नित्यत्वमास्थेयम्। आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम्। पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम्। व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात्' इति। अतः 'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' इति वदद्भिः मीमांसकैः वेदे पुरुषस्वातन्त्र्यमात्रं प्रतिषिध्यते। तच्च अस्माकमपि समानमेव। ईश्वरस्तु वेदकर्तापि सन् स्वरवर्णपदार्थादिषु गतकल्पीयमेव वेदमुपदिशति। तस्मात् वेदकारणत्वात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं ब्रह्मकर्तृकोऽपि वेदः अपौरुषेयः। शास्त्रं योनि यस्य तत् शास्त्रयोनिः इति भाष्ये शास्त्रयोनिशब्दस्य अन्यदपि विग्रहवाक्यं प्रदर्शितम्। ब्रह्माधिगमे **'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'**[३५] इत्यादि श्रुतिरेव प्रमाणमिति ज्ञायते। यद्यपि जन्माद्यधिकरणे इदमुक्तं भवति तथापि तत्र शास्त्रपदस्यानुपादानात् अनुमानोपन्यासपरं तदित्याशङ्का स्यात्। अतः इदं द्वितीयवर्णकं सार्थकम्।

३. जीवः – 'ज्ञोऽत एव'[३६] इत्यस्मिन् सूत्रे बादरायणः जीवात्मा 'ज्ञ' इति वदति। श्रीशङ्कराचार्यैः भाष्ये ज्ञशब्दस्य नित्यचैतन्यस्वरूपः इत्युक्तम्। जीवात्मा कर्ता अपि अस्ति। जीवात्मनः जनन-मरणे न वर्तेते। जननमरणे केवलं शरीरस्यैव। जीवः नित्यः अथ अणुपरिमाणकः। जीवः परमात्मनः एव अंशः। अश्मरथ्यः, औडुलोमी काशकृत्स्नश्च जीवब्रह्मणोः सम्बन्धविषये भिन्नभिन्नविचारान् प्रकटयन्ति। जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वामिभृत्यवत्सम्बन्धः आहोस्विदग्नि-विस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति। अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेवेशितव्य-भावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव

[३५] *तैत्तिरीयोपनिषत् ३/१*

[३६] *ब्रह्मसूत्रम् २/३/१८*

सम्बन्ध इति प्राप्नोति। अतो ब्रवीति सूत्रकारः– **'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके'**[३७] इति। जीवः ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गः। अंश इवांशः। नहि निरवयवस्य मुख्योंऽशः सम्भवति। कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति। नानाव्यपदेशात्। **'सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः'**[३८], 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति''य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति चैवञ्जातीयको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते। **'अपि च स्मर्यते'**[३९]इति सूत्रानुसारेण ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते **–'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'**[४०] इति। तस्मादप्यंशत्वावगमः।

४. उत्क्रान्तिः मोक्षो वा–सूत्रकारोक्तप्रकारेण जीवः सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते। सः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते, 'मुक्तः प्रतिज्ञानात्' इति। **'य आत्माऽपहतपाप्मा'**[४१] इत्यादिमुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम्। फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजननापेक्षा। कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते-यावता **'परं ज्योतिरुपसंपद्यत'**[४२]इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति। ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात् इति पूर्वपक्षे उक्तं सूत्रकारेण **'आत्मा प्रकरणात्'**[४३] इति। आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् **'य आत्माऽपहतात्मा विजरो विमृत्युः'**[४४] इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं गृहीतुम्। ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते **'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः'**[४५] इति। एवं च तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, यत्र नान्यत्पश्यति, न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्, इत्येवमादीनि वाक्यानि अविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्तीत्युक्तं सूत्रकारेणापि **'अविभागेन दृष्टत्वात्'**[४६] इति।

एवं सर्वथा विचार्यमाणे सति ब्रह्मसूत्राणि ह्यद्वैतपरकाणि एव सन्तीति विज्ञायते। सूत्रकारोऽपि ब्रह्मभिन्नं जीवमथ प्रपञ्चं कथमपि नाङ्गीकरोति। अपि च भगवान् बादरायणः श्रुतिमेव प्रमाणत्वेन मन्यते इत्यतः नैव सः श्रुतिभिन्नमन्यत्शास्त्रं वक्तुकाम आसीन्न च युक्त्या स्वाभिप्रायं प्रकटयितुमारब्धवानिदं शास्त्रमिति शम्।

---

[३७] *ब्रह्मसूत्रम् २/३/४३*
[३८] *छान्दोग्योपषत्८/७/१*
[३९] *ब्रह्मसूत्रम् २/३/१८*
[४०] *भगवद्गीता १५/७*
[४१] *छान्दोग्योपषत्८/७/१*
[४२] *छान्दोग्योपषत्७/१२/३*
[४३] *ब्रह्मसूत्रम् ४/४/३*
[४४] *छान्दोग्योपषत्८/७/१*
[४५] *बृहदारण्यकम् ४/४/१६*
[४६] *ब्रह्मसूत्रम् ४/४/४*

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, वासुदेवशर्मा, चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, 2008
२. अद्वैततत्त्वमीमांसा, अभेदानन्द भट्टाचार्यः, परिमल पब्लिकेशन्स् नवदेहली, 2005
३. अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वती, परिमल पब्लिकेशन्स् नवदेहली, 1988
४. अप्रकाशिताः उपनिषदः, कुञ्जन् राजः, अडियारग्रन्थालयःमद्रास, 1933
५. उपनिषद्भाष्यम्, एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री, दक्षिणामूर्तिमठप्रकाशनम्वाराणसी, 2004
६. वेदान्तसारः, सदानन्दयतिः, कृष्णदासअकाडमी-वाराणसी, 2000
७. वेदान्तविमर्शः, अभिमन्युः, परिमल पब्लिकेशन्स् नवदेहली, 1991
८. वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजाध्वरीन्द्रः, केन्द्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयःनवदेहली, 2011
९. ईषादिदशोपनिषदः, अपौरुषेयाः, निर्णयसागरप्रेस्, बाम्बे, 1932
१०. गीताभाष्यम्, रामानुजाचार्यः, उभयवेदान्तग्रन्थमाला, 1941

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~